

Тарасюк С. М.,

доктор філософії,

доцент кафедри кримінального права і процесу

Державного університету «Київський авіаційний інститут»

ПОРУШЕННЯ КОНСТИТУЦІЙНИХ ПРАВ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ: ДИСБАЛАНС МІЖ ЗАХОДАМИ ПРИМУСУ ТА ПРИНЦИПАМИ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ

Анотація. Стаття присвячена комплексному дослідженню проблеми порушення конституційних прав і свобод людини під час кримінального провадження. Акцентовано увагу на глибокій деформації правозастосовної практики, зокрема при застосуванні заходів кримінального процесуального примусу під час досудового розслідування. Наголошено, що заходи примусу нерідко стають джерелом системних порушень, що дискредитують ідею верховенства права та справедливого судочинства. Досліджено механізми застосування таких заходів, як затримання, тримання під вартою, домашній арешт, а також примусове поміщення осіб до закладів психіатричної допомоги. Обґрунтовано, що домінування в слідчій та судовій практиці найбільш суворих заходів примусу над альтернативними свідчить про ігнорування принципів необхідності, пропорційності та правової визначеності, закріплених як у національному, так і міжнародному праві.

Наголошено на численних випадках під час кримінального провадження щодо незаконного або безпідставного затримання осіб, перевищення строків тримання під вартою, порушення права на захист, використання психологічного тиску, а також поширених випадках недотримання стандартів гуманного поводження в місцях несвободи. Особливу увагу приділено умовам утримання в ізоляторах тимчасового тримання та слідчих ізоляторах, які часто не відповідають міжнародним стандартам, що підтверджено практикою Європейського суду з прав людини. Доведено, що поточна ситуація підриває довіру до органів досудового розслідування та формує в суспільстві відчуття правової нестабільності.

У контексті аналізу рішень Європейського суду з прав людини окреслено типові порушення з боку органів досудового слідства, що свідчать про системність проблем. Проаналізовано статистичні дані щодо кількості скарг на дії органів розслідування, звернень до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Звернута увага на слабкість існуючих механізмів відновлення порушених прав і свобод людини, а також відсутність дієвих інструментів державної відповідальності за незаконне кримінальне переслідування.

Наголошено на потребі переосмислення підходів до застосування заходів примусу та запровадження ефективних механізмів контролю за їх обґрунтованістю. Також обґрунтовано, що відсутність належного реагування на правопорушення в межах кримінального провадження створює атмосферу безкарності, що, своєю чергою, спричиняє подальшу ескалацію зловживань. Висловлено критику законодавчих ініціатив, які, хоч і містять позитивні наміри, не завжди мають реальні механізми впливу.

Ключові слова: кримінальне провадження, конституційні права, заходи примусу, затримання, тримання під вартою, судовий контроль.

Постановка проблеми. Понад три десятиліття тому, ще на етапі формування незалежної України, було визначено її політико-правовий курс розвитку, спрямований на розбудову демократичної і правової держави, у якій права і свободи людини визнаватимуться фундаментальною цінністю та ключовим елементом суспільно-політичного устрою. У Декларації про державний суверенітет України та зверненні Верховної Ради України «До парламентів і народів світу» наголошувалося, що нова незалежна держава має на меті приєднатися до спільноти цивілізованих країн, тому засновувала свою політику на демократичних засадах, правовій визначеності та реальному забезпеченні прав і свобод людини та громадянина. Крім того, Україна зобов'язувалася неухильно дотримуватися загальновизнаних принципів і норм міжнародного права у сфері захисту прав людини.

Разом з тим сьогодні українське суспільство стикається з важливим питанням: чи вдалося державі трансформувати задекларовані цінності на дієвий механізм забезпечення та захисту прав і свобод людини? На жаль, дослідження суспільно-політичних процесів доводить, що нестабільність стратегічного напрямку країни, зрощення політичних та бізнесових еліт, а також відсутність цілісної і довгострокової правової політики призвели до маргіналізації прав і свобод людини як безумовних цінностей. Більш того, сама держава стала ключовим джерелом загроз для їх реалізації. Здебільшого це проявляється в численних випадках перевищення повноважень державними органами та їхніми посадовими особами, що, у свою чергу, призводить до системних порушень дозволених правових меж.

Стан дослідження. В Україні ці питання вивчали Р. М. Білокінь, М. С. Іванова, О. В. Капліна, О. П. Кучинська, Г. М. Мамка, В. М. Маркелова, В. В. Назаров, В. І. Радін, В. М. Тертишник, Л. Д. Удалова, та ін. Разом з тим дослідження слідчої та судової практики, національного законодавства України, літературних джерел дозволяє стверджувати, що сучасний етап вирішення вищезазначених проблем вимагає якісно нових підходів щодо їх розуміння.

Мета статті полягає в з'ясуванні сучасного стану додержання конституційних прав і свобод людини при застосуванні заходів процесуального примусу, виявленні системних порушень у правозастосовній практиці, а також обґрунтування напрямів

удосконалення кримінального процесуального законодавства та механізмів гарантування прав особи.

Виклад основного матеріалу. Свого часу Ю. Шемшученко зауважив, що сучасна Україна стала аморфною державою, у якій панують правовий хаос і безвідповідальність. За таких умов розростаються мафіозно-кримінальні структури, які значно послаблюють правовий порядок. Як наслідок, девальвується верховенство права, руйнується принцип законності, відбувається деградація механізмів державного контролю та зводиться нанівець принцип невідворотності покарання за правопорушення. Усе це формує в суспільстві стійке відчуття правової нестабільності та підриває довіру до державних інституцій [1, с. 219].

Особливої критичності ризику порушення прав людини набули в межах кримінального провадження. Як зазначили О. П. Кучинська та М. С. Іванова, саме ця сфера стала найбільш проблемною з точки зору забезпечення прав людини в Україні, оскільки практика систематичних порушень перетворилася на невід'ємну частину правозастосування. Отже, сьогодні правозахисні механізми потребують суттєвого перегляду та реформування з метою посилення гарантій належного захисту конституційних прав кожного громадянина, незважаючи на обставини його правового статусу [2, с. 146, 147].

Відмітимо, що застосування заходів примусу в кримінальному провадженні вважається ключовим інструментом забезпечення його ефективності, але їх масштабне використання викликає обґрунтовані сумніви щодо дотримання конституційних прав і свобод громадян. Згідно з аналізом офіційних даних за 2024 р., серед усіх запобіжних заходів домінують такі, як затримання, тримання під вартою та домашній арешт. Зокрема, судами розглянуто: 13 341 клопотань щодо затримання з метою приводу, з яких 10 973 були задоволені (82,2 %); 35 256 клопотань про тримання під вартою, з яких 21 620 отримали позитивне рішення (61,3 %); 7 918 клопотань щодо домашнього арешту, з яких 6 997 були схвалені (88,3 %). Разом з тим альтернативні запобіжні заходи з меншим ступенем обмеження прав осіб застосовуються значно рідше: 6 412 клопотань про особисте зобов'язання; 817 – про заставу; лише 35 – про особисту поруку [3].

Зазначені вище статистичні дані свідчать про домінування найбільш суворих заходів примусу над альтернативними та тенденцію до їх надмірного застосування. Зростання кількості поданих та задоволених клопотань серед деяких заходів примусу вимагає негайного реагування, оскільки така практика вказує на масштабне порушення конституційних прав і свобод окремих учасників кримінального провадження.

Наявність великої кількості випадків оскарження рішень слідчих органів також доводить необхідність ретельного перегляду практики застосування заходів примусу. Так, відповідно до Звіту судів першої інстанції, у 2024 р. надійшло 78 116 скарг на дії чи бездіяльність органів розслідування, з яких було задоволено 37 814 (48,4 %) [3].

Згідно з даними Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, до його офісу у 2024 р. надійшло 9 196 повідомлень про порушення прав у кримінальному провадженні, зокрема 2847 – про порушення процесуальних прав під час досудового розслідування [4, с. 237]. Така велика кількість скарг та повідомлень свідчить про наявність фактів системних порушень під час застосування заходів примусу, що безпосередньо впливає на стан дотримання прав та свобод людини.

Процедура застосування заходів примусу в межах кримінального провадження вимагає чіткого розуміння питань обмеження та порушення конституційних прав особи, оскільки ці явища принципово різні в правовому сенсі. Обмеження передбачає тимчасове звуження певних прав, гарантованих законодавством, з метою забезпечення належного здійснення кримінального провадження. Водночас порушення конституційних прав слід розуміти як дії, що суперечать правовим нормам, виходять за межі встановленого правопорядку та передбачають юридичну відповідальність.

У юридичній літературі порушенням прав визнається противоправна дія, що вказує на перевищення встановлених законом меж, не відповідає нормативним приписам та порушує процесуальні норми [5, с. 1074]. На думку В. І. Рацина, будь-яке порушення прав людини в межах кримінального провадження виходить за рамки дозволеного законом, що обов'язково має передбачати необхідність притягнення до юридичної відповідальності осіб, причетних до таких дій [6, с. 83]. Водночас В. В. Назаров порушенням конституційних прав у кримінальному провадженні називає пов'язані з незаконними методами дізнання чи досудового слідства дії, які не обґрунтовані фактичними обставинами справи та не підтверджені сукупністю належних доказів [7, с. 128].

На наш погляд, порушенням конституційних прав та свобод людини під час застосування заходів примусу є юридично дефектна діяльність або бездіяльність владних суб'єктів кримінального провадження, що являється в непропорційному обмеженні чи позбавленні особи гарантованих кримінальним процесуальним законодавством України прав і свобод, без належних правових підстав або з перевищенням допустимих меж законного втручання. Таке явище характеризується свавільним, непропорційним або бездоказовим застосуванням заходів примусу, а також використанням процесуальних механізмів, які суперечать засадам верховенства права, правової визначеності, пропорційності та забезпечення справедливого судочинства.

Дослідження слідчої та судової практики, власний практичний досвід автора дозволяють стверджувати, що найбільше порушень трапляється під час застосування таких заходів примусу, як затримання, тримання під вартою, арешт майна, тимчасове вилучення майна, проведення обшуку. Характер і специфіка порушень залежать не лише від виду застосованого заходу, а й від суб'єктивного чинника, пов'язаного з діяльністю представників органів досудового розслідування. В. М. Маркелова з цього приводу слушно зауважила, що причини порушень конституційних прав мають різновекторний характер і багато в чому залежать безпосередньо від слідчого чи прокурора, їх ставлення до закону, а також вибору ними порядку виконання певної процесуальної дії [8, с. 132].

Вивчення правозастосовної практики доводить, що реалізація такого заходу примусу, як затримання, часто супроводжується порушеннями чинного законодавства, а це, у свою чергу, призводить до порушення конституційних прав і свобод особи. Системне вивчення випадків затримання дозволяє стверджувати про існування низки поширених правопорушень, притаманних для слідчої діяльності, а саме: затримання без наявності законних підстав, передбачених КПК України; перевищення граничних строків затримання без належного оформлення; неповідомлення затриманій особі про її права; затримання без дозволу слідчого судді або суду після значного проміжку часу з моменту вчинення злочину, що суперечить ст. 208 КПК України.

Окремо слід зауважити про випадки затримання особи без офіційної фіксації такого факту. Унаслідок цих дій затримання особи підпадає під фактичний контроль працівників органу розслідування без жодних процесуальних гарантій, передбачених для офіційного затримання осіб. Подібна практика переважно застосовується з метою швидкого отримання зізнавальних показань, що, у свою чергу, формує в слідчих та оперативних працівників системну залежність від методів примусу.

Непоодинокими стають випадки фабрикивання доказів з метою подальшого штучного обґрунтування затримань. Так, трапляються ситуації, за яких підозрюваним підкидають заборонені предмети, зокрема ручні гранати, патрони, наркотичні засоби. Зазначимо також, що прокурори та суди досить часто ігнорують скарги на такі дії та залишають їх без належного розгляду [9, с. 13].

Чималою проблемою стає також недостатня кількість спеціально обладнаних кімнат для затриманих у приміщеннях територіальних підрозділів Національної поліції України. Станом на кінець 2023 р. таких приміщень функціонувало лише 241, що становить лише 38 % від загальної кількості підрозділів, де вони мають бути облаштовані [10]. Як наслідок, затримані особи змушені перебувати в умовах несвободи без належного харчування, доступу до питної води, санітарних приміщень та можливості відпочинку в нічний час.

Крім того, останнім часом під приводом застосування заходів безпеки масово порушуються права людини, пересічних громадян, яких в якості підозрюваних поміщують в ІТТ. На практиці такі рішення слідчих ухвалюються без урахування волі особи і їх складно оскаржити. Водночас тримання в ІТТ відкриває безмежні можливості психологічного (а іноді й фізичного) тиску на підозрюваного [11, с. 8]. Як зазначає Г. Колесник, слідчий на підставі рапорту, який фактично нічим не обґрунтовується, виносить постанову про застосування заходів безпеки до підозрюваної особи. Дані постанови також містять лише загальні фрази на зразок «є підстави вважати», «з оперативної інформації стало відомо» і завершуються рішенням про утримання особи в ІТТ до певної дати. Постанови не надаються ані захисникам, ані підозрюваним з метою максимально ускладнити їх оскарження. Адвокатів не інформують навіть про конкретні дати винесення постанов. Тривале тримання в ІТТ негативно позначається на психіці людини, адже воно нерідко пов'язується з тиском на підозрюваних з метою примусу співпрацювати зі слідством або примусом змінити захисника, який досить активно відстоює права особи [11, с. 10].

У цілому статистичні дані свідчать про суттєвий дисбаланс між кількістю осіб, яких затримують за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, та кількістю затриманих, які в подальшому засуджуються за відповідні злочини. Ці розбіжності вказують на серйозні прогалини у системі кримінального переслідування, зокрема щодо обґрунтованості підстав затримання та ефективності досудового розслідування.

Непоодинокими є порушення конституційних прав і свобод й під час застосування тримання під вартою. На жаль, сьогодні у кримінальному провадженні не існує чіткої правозастосовної традиції, яка б закріплювала тримання під вартою як винятковий захід примусу, допустимий лише за наявності достатніх підстав та обґрунтованої необхідності. Замість використання цього запобіжного заходу як *ultima ratio* (останній засіб), він

нерідко застосовується без всебічної оцінки його пропорційності, доцільності та співмірності з конкретними обставинами кримінального провадження.

Згідно з міжнародними стандартами у сфері прав людини, зокрема положеннями Європейської конвенції з прав людини, обмеження особистої свободи допускається лише за випадків, за яких менш суворі заходи не можуть ефективно забезпечити належну процесуальну поведінку особи. Водночас в Україні заходи, пов'язані з триманням під вартою, досі застосовуються без урахування можливості вжиття альтернативних запобіжних заходів, таких як застава, особиста порука чи домашній арешт, що ставить під сумнів відповідність національної правозастосовної практики принципам необхідності, обґрунтованості та пропорційного обмеження прав особи.

Досить часто прокурори вимагають обрання тримання під вартою без установлення його обґрунтованості і необхідності, зазначаючи в клопотанні лише ризики, які перераховані в КПК України, без урахування обставин конкретного провадження, та надання дійсного переліку підстав, чому саме тримання під вартою може зменшити ці ризики. За таких випадків тягар доказування лягає на сторону захисту, яка повинна доводити необхідність звільнення підозрюваного або обвинуваченого. Дана практика часто свідчить про свавілля у застосуванні заходу та негативно впливає на презумпцію невинуватості [9, с. 14].

Варто також зауважити, що тримання під вартою є вкрай витратним заходом для держави. Згідно з офіційними даними, середньомісячні витрати на одного ув'язненого становлять 14 165 грн, а у 2024 р. загальні витрати за бюджетною програмою «Виконання покарань установами і органами Державної кримінально-виконавчої служби України» сягнули 8,7 млрд. грн. [12]. Отже, рівень фінансування потребує досконалої переоцінки доцільності існуючих практик застосування зазначеного вище запобіжного заходу та ефективності пенітенціарної системи загалом.

Слід також зауважити про серйозні проблеми щодо дотримання навіть мінімальних конституційних прав підозрюваного чи обвинуваченого під час їх утримання в слідчих ізоляторах. На сьогодні кількість утримуваних у камерах СІЗО в кілька разів перевищує встановлені санітарні норми, унаслідок чого заарештовані змушені спати по черзі або на підлозі, часто без постільних речей. Такі умови провокують конфлікти, які нерідко закінчуються бійками та тілесними ушкодженнями.

Переповнення камер негативно впливає на санітарно-гігієнічний стан приміщень, що, що у свою чергу, призводить до поширення інфекційних захворювань. Ситуацію додатково ускладнюють низька якість харчування та неналежний рівень медичного обслуговування. Перелічені нами порушення набули системного характеру, що також підтверджується численними рішеннями ЄСПЛ проти України, зокрема: «Кучер та інші проти України» (05.10.2023, заяви №№ 27486/21, 56559/21, 57342/21, 2804/22); «Нездимовський проти України» (05.10.2023, заяви №№ 56163/21, 879/22); «Плотіцини проти України» (05.10.2023, заяви №№ 8899/22, 44368/22); «Козак та інші проти України» (19.10.2023, заяви №№ 38260/21, 42555/21, 44220/21, 44263/21, 44982/21); «Булкач та інші проти України» (16.11.2023, заяви №№ 68847/14, 6800/15, 51182/21, 51186/21, 51190/21, 57901/21, 58513/21, 60093/21, 61762/21); «Малахов та Крайночченко проти України» (16.11.2023, заяви №№ 23595/21, 37224/21, 1672/23); «Бабкін та інші проти України» (30.11.2023, заяви №№ 36496/21 36503/21, 36505/21, 50949/21, 60395/21, 7317/22,

8138/22, 53696/22) [13, с. 6, 9, 10, 13, 14, 18, 20, 23]; «Мухтаркулієв та інші проти України» (18.01.2024, заяви №№ 57031/21, 57034/21, 2499/22, 4213/22, 4216/22, 33925/22); «Костюченко та інші проти України» (28.03.2024, заяви №№ 8908/22, 8915/22, 26416/22, 32265/22, 57260/22, 57885/22, 2327/23, 2988/23, 3737/23, 16496/23, 17490/23) [14, с. 7, 18].

У 2020 році Міністерство юстиції України для покращення умов тримання під вартою ініціювало проект експериментального характеру зі створення платних камер у слідчих ізоляторах із підвищеним рівнем комфорту [15]. Ідея полягала в тому, що заарештовані могли б оплачувати за комфортніші умови перебування та харчування. Доречно зауважити, що чинне законодавство пенітенціарного спрямування не містить чітких правових підстав для впровадження такої практики в слідчих ізоляторах. Відсутність нормативно закріпленого механізму регулювання питання щодо доступу до таких умов створює ризик узаконення нерівності між утримуваними особами, що суперечить засадам верховенства права та рівності перед законом.

І. М. Копотун зазначив, що запровадження платних камер у слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби України на зразок «чергового реформаторського кроку» не повинно розглядатися як заміник належного державного фінансування пенітенціарної системи. Така система може призвести до криміногенних й інших ризиків функціонування установ, оскільки фактично порушує принципи справедливості та рівності перед законом осіб, залучених до правовідносин у сфері кримінальної юстиції [16, с. 52].

Вважаємо, що запровадження відповідного механізму з диференційованим підходом до умов утримання осіб під вартою, може спричинити дисбаланс у системі тримання осіб під вартою, чи сприяти сегригації таких осіб, на привілейованих чи маргіналізованих. Крім того, така система може сприяти виникненню корупційних зловживань, формуванню внутрішньої ієрархії серед ув'язнених, що, у свою чергу, провокує зростання рівня конфліктності, підвищить напругу в соціально-психологічному кліматі слідчих ізоляторів. На нашу думку, замість запровадження системи «нерівного доступу» до належних умов тримання під вартою держава має зосередитися на системному покращенні умов утримання у всіх слідчих ізоляторах, не зважаючи на матеріальний стан ув'язнених, а також забезпеченні стабільного фінансування кримінально-виконавчої системи з державного бюджету відповідно до вимог міжнародних стандартів.

Істотним порушенням конституційних прав та свобод при застосуванні даного заходу також є надмірні строки утримання осіб під вартою в період судового провадження. Відсутність ефективних механізмів контролю за обґрунтованістю та тривалістю обмеження права на свободу створює серйозні загрози як з погляду захисту прав людини, так і для ефективності судової системи загалом. Яскравим прикладом системного характеру цієї проблеми стала трагічна подія 5 липня 2023 р. в Шевченківському районному суді м. Києва, коли обвинувачений, якого впродовж восьми років утримували під вартою без ухвалення судового рішення, учинив самопідлив у залі суду [11, с. 8]. Цей випадок свідчить про відчайдушну реакцією на багаторічну відсутність правової визначеності та справедливого розгляду справи арештованої особи.

Дана подія демонструє не лише порушення стандартів кримінального провадження, а й глибоку кризу правозастосовної практики утримання осіб у статусі обвинувачених без вироку суду

протягом невинновданого тривалого часу. Зокрема, численні рішення ЄСПЛ проти України, підтверджують непоодинокі такі факти, а саме в справах: «Завадський та інші проти України» (05.10.2023, заяви №№ 31173/17, 5041/20, 9891/21, 44590/21, 60585/21); «Мойсєєв та інші проти України» (05.10.2023, заяви №№ 49701/12, 20866/19, 38624/21); «Плотіцин проти України» (05.10.2023, заяви №№ 8899/22, 44368/22); «Козак та інші проти України» (19.10.2023, заяви №№ 38260/21, 42555/21, 44220/21, 44263/21, 44982/21); «Ушаков та інші проти України» (19.10.2023, заяви №№ 47954/16, 64534/16, 67076/16, 16215/22); «Булкач та інші проти України» (16.11.2023, заяви №№ 68847/14, 6800/15, 51182/21, 51186/21, 51190/21, 57901/21, 58513/21, 60093/21, 61762/21); «Малахов та Крайнюченко проти України» (16.11.2023, заяви №№ 23595/21, 37224/21, 1672/23); «Бабкін та інші проти України» (30.11.2023, заяви №№ 36496/21, 36503/21, 36505/21, 50949/21, 60395/21, 7317/22, 8138/22, 53696/22) [13, с. 6, 7, 9, 10, 13, 14, 18, 20, 23]; «Мухтаркулієв та інші проти України» (18.01.2024, заяви №№ 57031/21, 57034/21, 2499/22, 4213/22, 4216/22, 33925/22); «Єфремов та Тамков проти України» (18.01.2024, заяви №№ 52812/16, 59051/21); «Радченко та Абрамов проти України» (18.01.2024, заяви №№ 5312/20, 22627/20); «Костюченко та інші проти України» (28.03.2024, заяви №№ 8908/22, 8915/22, 26416/22, 32265/22, 57260/22, 57885/22, 2327/23, 2988/23, 3737/23, 16496/23, 17490/23); «Буйлук та інші проти України» (28.03.2024, заяви №№ 55250/16, 48907/22, 2292/23) [14, с. 7, 9, 18].

Крім того, аналіз щорічної доповіді Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо стану дотримання та захисту прав і свобод людини свідчить про наявність системних недоліків у питаннях правового регулювання застосування такого запобіжного заходу як поміщення до закладу з надання психіатричної допомоги в умовах, що викликають небезпечну поведінку особи (п. 2 ч. 1 ст. 508 КПК України). Бракування нормативно затвердженого Порядку застосування даного заходу створює суттєві правові ризики виникнення систематичних порушень прав осіб, зокрема в частині забезпечення належних умов утримання, правової визначеності та гарантій безпеки. Болючою темою також є відсутність чіткої визначеності механізму розмежування осіб, поміщених до психіатричних установ у межах кримінального провадження, та пацієнтів, які проходять госпіталізацію за власною письмовою згодою відповідно до ст. 13 Закону України «Про психіатричну допомогу». Унаслідок такої законодавчої прогалини в законодавстві трапляються непоодинокі випадки спільного утримання осіб, стосовно яких триває досудове розслідування чи судовий розгляд, із пацієнтами, які отримують психіатричну допомогу на добровільній основі в умовах загального нагляду [10]. Дана ситуація свідчить про правову аномалію, оскільки порушує засади пропорційності та правової передбачуваності, а також створює потенційну загрозу для прав і безпеки не лише тих осіб, щодо яких обрано запобіжний захід, а й для звичайних пацієнтів психіатричних закладів.

Окремо слід розглянути питання стигматизації осіб, стосовно яких застосовано заходи примусу. В умовах сучасного інформаційного простору, за якого медіа та соціальні мережі значно впливають на формування громадської думки, часто відбувається превентивне «визнання вини» ще до судового розгляду матеріалів кримінального провадження. Руїнівна дія такого підходу виявляється через низку ключових механізмів. По-перше, активна медіатизація кримінального провадження призводить до того, що інформація про підозрюваного висвітлюється однобоко

і переважно в контексті обвинувачення, спонукаючи суспільство до передчасних висновків. По-друге, публічні заяви посадових осіб іноді можуть містити однозначні судження, які сприяють формуванню в громадськості стійкого переконання щодо винуватості конкретної особи. По-третє, поширення інформації в соціальних мережах часто супроводжується емоційно насиченими коментарями, що також істотно впливає на суспільні настрої та сприйняття особи підозрюваного. Отже, створюється ситуація суспільного тиску на суд та впливу на неупередженість судового розгляду. Крім того, особа у разі повернення до нормального життя після виправдувального вироку може зазнавати соціальної стигматизації, оскільки в масовій свідомості залишаються стереотипи, попередньо нав'язані медіа.

Чи можна стверджувати, що держава ігнорує всі вищезазначені порушення та не вживає жодних заходів для подолання цієї проблеми? Очевидно, що ні, адже існує чимало прикладів відповідного реагування. Водночас заходи не завжди є ефективними. Прикладом, у березні 2024 р. у Верховну Раду України подано законопроект № 11114 щодо внесення змін до Закону України «Про порядок відшкодування шкоди, завданої громадянину незаконними діями органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність, органів досудового розслідування, прокуратури і суду» та Закону України «Про прокуратуру». Згідно із законопроектом, прокурори, які здійснювали процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, зобов'язані оприлюднювати публічне вибачення від імені держави на веб-сайті Офісу Генерального прокурора у випадках закриття провадження за такими підставами: відсутність події або складу кримінального правопорушення; відсутність достатніх доказів для обґрунтування винуватості особи; невстановлення особи, яка вчинила злочин; сплив строків давності кримінального переслідування, крім випадків особливо тяжких злочинів; декриміналізація діяння або відмова прокурора від підтримання державного обвинувачення. Зважаючи на зазначене, А. Бурміч вважає, що на етапі досудового розслідування особа може зазнати істотних обмежень своїх прав, свобод та законних інтересів, проте розслідування не завжди завершується судовим розглядом і винесенням вироку, а тому виникає питання щодо справедливості та необхідності державного вибачення перед відповідними особами [17].

Вважаємо, що з точки зору гарантування прав осіб, які постраждали від безпідставного переслідування, запропонована законодавча ініціатива має низку позитивних аспектів, а саме в питанні формування механізму моральної реабілітації. Держава визнає помилковість своїх обвинувачень та публічно підтверджує факт порушення прав осіб, які безпідставно стали учасниками кримінального провадження.

Водночас існують певні ризики, які можуть негативно вплинути на ефективність кримінального провадження. Основна загроза полягає в тому, що прокурор здійснює свої повноваження від імені держави та приймає процесуальні рішення на підставі правових норм, а не з огляду на можливі репутаційні наслідки. Такі законодавчі зобов'язання публічного вибачення можуть призвести до зниження ініціативності прокурорів щодо відкриття кримінальних проваджень. Якщо прокурори побоюватимуться потенційної необхідності вибачення, вони можуть уникати ініціювання розслідувань у провадженнях, у яких доказова база ще не є достатньо сформованою, що може ускладнити боротьбу з латентною злочинністю. Крім того, в кримінальному провадженні на сьогодні вже існують механізми відшкодування шкоди, пов'язаної з безпідставним притягненням особи до відповідальності.

Таким чином, запровадження символічного вибачення без чіткої процедури матеріального чи морального відшкодування є радше популістською ініціативою, аніж дієвим механізмом відновлення справедливості в кримінальному провадженні.

Підсумовуючи зазначене, вважаємо за доцільне на підставі аналізу кримінального процесуального законодавства України, узагальнення слідчої та судової практики, а також з урахуванням критичних аспектів правозастосування виокремити основні типові порушення, які виникають під час застосування вищезазначених заходів примусу в кримінальному провадженні, а саме порушення, пов'язані з обмеженням свободи та особистої недоторканності особи: незаконне або безпідставне затримання особи без належного процесуального оформлення; фальсифікація або маніпуляція фактичними підставами для затримання; безпідставне застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, коли можливим є застосування менш обтяжливих заходів; невмотивоване продовження строків запобіжних заходів; формальне застосування домашнього арешту або інших заходів примусу, що безпідставно обмежують свободу особи, без доказової необхідності.

Висновки. Зазначені нами порушення конституційних прав та свобод при застосуванні заходів примусу є лише незначною часткою системних проблем. Виявлені порушення являють собою не лише окремі випадки відхилення від законності, а й індикаторами глибокої деформації механізмів кримінального переслідування, що формують небезпечні тенденції правового регресу. На жаль, масштаби відвертих та цинічних порушень з боку органів розслідування залишаються недооціненими як суспільством, так і державними інституціями, що зумовлює їхню подальшу ескалацію. Відсутність належної реакції на неправомірні дії уповноважених службових осіб під час кримінального провадження фактично створює середовище безкарності, яке не лише толерує подібні правопорушення, а й провокує їх повторюваність та масштабування. За таких умов конституційні права і свободи громадян опиняються під загрозою, оскільки правозастосовна практика дедалі більше віддаляється від вимог закону. У цьому контексті лише комплексний підхід до процесуальних гарантій у кримінальному провадженні та їх забезпечення може зупинити деградацію правового порядку та відновити баланс між інтересами держави та основоположними правами громадян під час кримінального провадження, що є визначальним критерієм правової та демократичної держави.

Література:

1. Негодченко О. В. Забезпечення прав і свобод людини органами внутрішніх справ: організаційно-правові засади : дис. ... док. юрид. наук. Харків, 2003. 479 с.
2. Кучинська О. П., Іванов М. С. Загальнотеоретичне та праксеологічне розуміння прав людини. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 1. С. 142–148.
3. Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження за 2024 рік № 1-к. URL: https://court.gov.ua/inshe/sudova_statystyka/zvit_dsau_2024
4. Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. 551 с. URL: <https://surl.luhjdfxja>
5. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.

6. Рацин В. І. Обмеження прав людини в умовах воєнного стану. V Міжнародний молодіжний науковий юридичний форум: [Матеріали форуму, м. Київ, Національний авіаційний університет, 19–20 травня 2022 р.] Том 1. Тернопіль: Вектор, 2022. С. 83–84.
7. Назаров В. В. Обмеження конституційних прав людини в кримінальному провадженні: дис. ... д-ра юрид. наук. Дніпропетровськ, 2009. 451 с.
8. Маркелова В. М. Обмеження права власності під час кримінального провадження: теорія та сучасна практика : дис. ... д-ра філософії. Ірпінь, 2024. 285 с.
9. Права людини в контексті відправлення правосуддя у кримінальних справах, пов'язаних з конфліктами в Україні, квітень 2014 – квітень 2020. 45 с. URL: [Ukraine-admin-justice-conflict-related-cases-ukr](https://ukraine-admin-justice-conflict-related-cases-ukr).
10. Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. URL: <https://surl.li/oxtlgy>
11. Звіт Комітету НААУ з питань захисту прав людини за 2023 рік. Національна асоціація адвокатів України, 2023. 23 с.
12. Витрати на ув'язнених в Україні вдвічі більші, ніж мінімальна зарплата: інфографіка. URL: <https://surl.li/ikuthx>
13. Огляд практики Європейського суду з прав людини у справах проти України за період 01.10.2023 – 01.01.2024. Верховенство права. Права людини. Бюлетень 2023. № 4. 282 с.
14. Верховенство права. Права людини. Огляд практики Європейського суду з прав людини у справах проти України за період 01.01.2024 – 31.03.2024. Бюлетень 1/2024. 150 с. https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/slr_bulletine_2024_1_1.pdf
15. Про затвердження Порядку проведення експериментального проєкту щодо платної послуги з надання поліпшених побутових умов та харчування особам, узятим під варту, в слідчих ізоляторах Державної кримінально-виконавчої служби України: наказ Міністерства юстиції України від 06.05.2020 р. № 1587/5. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0405-20#Text>.
16. Копотун І. М. Платні камери у слідчих ізоляторах України: черговий реформаторський крок чи порушення принципів справедливості та рівності ув'язнених перед законом. *Наше право*. 2020. № 2. С. 51–57.
17. Прокурорів хочуть змусити публічно вибачитися в разі закриття кримінального провадження. URL: <https://surl.li/vhjdnh>

Tarasiuk S. Violation of constitutional rights in criminal proceedings: imbalance between coercive measures and the principles of the rule of law

Summary. The article is devoted to a comprehensive study of the problem of violation of constitutional rights and freedoms of individuals during criminal proceedings. Attention is

focused on the profound deformation of law enforcement practice, in particular during the application of criminal procedural coercive measures during pre-trial investigation. It is emphasised that coercive measures often become a source of systemic violations that discredit the idea of the rule of law and fair trial. The mechanisms for applying measures such as detention, custody, house arrest, and compulsory placement in psychiatric institutions have been studied. It was argued that the predominance of the most severe coercive measures over alternative ones in investigative and judicial practice indicates a disregard for the principles of necessity, proportionality and legal certainty established in both national and international law.

Numerous cases were highlighted during criminal proceedings involving unlawful or unjustified detention of individuals, exceeding the terms of detention, violation of the right to defence, use of psychological pressure, as well as widespread cases of non-compliance with standards of humane treatment in places of detention. Particular attention was paid to the conditions of detention in temporary detention centres and pre-trial detention centres, which often do not meet international standards, as confirmed by the practice of the European Court of Human Rights. It has been proven that the current situation undermines trust in the pre-trial investigation authorities and creates a sense of legal instability in society.

In the context of analysing the decisions of the European Court of Human Rights, typical violations by pre-trial investigation bodies have been identified, indicating systemic problems. Statistical data on the number of complaints against the actions of investigation authorities and appeals to the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights have been analysed. Attention is drawn to the weakness of existing mechanisms for restoring violated human rights and freedoms, as well as the lack of effective instruments of state responsibility for unlawful criminal prosecution.

The need to rethink approaches to the use of coercive measures and to introduce effective mechanisms for monitoring their validity was emphasised. It was also justified that the lack of an appropriate response to offences within criminal proceedings creates an atmosphere of impunity, which in turn leads to further escalation of violations. Criticism was expressed of legislative initiatives which, although they contain positive intentions, do not always have real mechanisms of influence.

Key words: criminal proceedings, constitutional rights, coercive measures, detention, custody, judicial control.